

धर्मार्थं प्रजासंरक्षणार्थं चेति परमं धर्म्यं धर्मादनपेतं धर्म्यं तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते- हि यस्मात् ॥३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति, उच्यते—यदृच्छयेति । यदृच्छया चोपपन्नमप्रार्थितमागतं स्वर्गद्वारमपावृतं उद्घाटितकवाटयुद्धं एतदीदृशं ये लभन्ते क्षत्रियाः- हेपार्थ किञ्च सुखिनस्ते ?

अथ चेत्त्वं धर्म्यमिमं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततस्स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

एवं कर्तव्यतया प्राप्तमपि—अथेति । अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्- ततस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा त्यक्त्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—अकीर्तिमिति । अकीर्तिं चापि ते तव भूतानि अव्ययां दीर्घकालां कथयिष्यन्ति- धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्तेः मरणं वरमित्यर्थः ॥३४॥

भयाद्रणादुपरतं मन्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

किञ्च- भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यः रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मन्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति

अत्र रामानुजः—इदं युद्धमिति मूलाह्विः प्रकल्प्य इदं युद्धं स्वधर्ममवेक्ष्येति व्याचख्यौ- तन्मन्दम्—मूलाह्विः कल्पनस्याप्रमाणत्वात् ॥३१॥

यदृच्छयेति । हेपार्थ सुखिनः क्षत्रियाः यदृच्छया चोपपन्नमपावृतं स्वर्गद्वारमीदृशं युद्धं लभन्ते इत्यन्वयः । ये लभन्ते ते सुखिनो न किमिति भाष्यं त्वर्थात्सिद्धार्थकथनम् ॥३२॥

अथेति । महादेवश्शिवः । आदिशब्देनेन्द्रादिग्रहणम् । तत्समागमजन्यामित्यर्थः । वन्यवराह-वधखण्डवदहनादिष्विति भावः ॥३३॥

अकीर्तिमिति । अकीर्तिमपकीर्तिमर्जुनो युद्धाद्धीत इत्याकारिकां भूतानि प्राणिनः जना इति यावत्- कथयन्तुनाम । किं तेन मे इत्यत आह—सम्भावितस्येति । धर्मात्मत्वशौर्यधैर्यादिगुणैरुत्कृष्ट-स्येत्यर्थः ॥३४॥

ननु स्वजने स्नेहकारुण्यादिना युद्धान्निवृत्तस्य मम कथमपकीर्तिरत आह—भयादिति ।

मानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत् । आश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चित्, आश्चर्यवदेव वदति तथैव चान्यः, आश्चर्यवच्चैनमन्यश्शृणोति, श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित् । अथवा य आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वा वदति यश्च शृणोति स अनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति- अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥२९॥

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अथेदानीं प्रकरणार्थ उपसंह्रियते—देहीति । सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेपि अयं देही न वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वा-पेक्षायामेव—स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं न प्रचलितुं अर्हसि, स्वधर्मत्वादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण

पुरुषः पश्यति जानाति साक्षात्कुरुत इति यावत् । आत्मनि चक्षुर्व्यापारासम्भवान्न निरीक्षणार्थस्येहोप-योगः दृशो नालोचन इति लिङ्गाच्च पश्यतेर्ज्ञानार्थकत्वम् । वदतीति । न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपं वक्षीत्यर्थः । एनं श्रुत्वापि कश्चित् नैव वेदेत्यन्वयः ।

अथ वेत्ति व्याख्यान्तरे- आश्चर्यतुल्यः कश्चिदेनं पश्यति, तथैवाश्चर्यतुल्यः कश्चिदेनं वदति, आश्चर्यतुल्योऽन्यः कश्चिदेनं शृणोतीत्यन्वयः । कश्चित्छब्दार्थमाह—अनेकसहस्रेष्विति । ‘मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः’ इति स्मरणादिति भावः । अत इति आत्मद्रष्टृवत्तृश्रोतृणां दुर्लभत्वादित्यर्थः । अत्र ‘श्रवणाया अपि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट’ इति मन्त्रो अनुसन्धेयः ॥२९॥

देहीति । नित्यं ध्रुवं देहिन्यवध्यत्वं न व्यभिचरतीत्यर्थः । यस्मात्कार्यकरणसङ्घातस्यानित्य-त्वेपि तदन्तर्गत आत्मा नित्यस्तस्मात्त्वं सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितुमर्हसि । भीष्मादिसङ्घातगता-नित्यत्वस्यावर्जनीयत्वाद्भीष्माद्यात्मगतनित्यत्वस्य शोकविरोधित्वाच्चेति भावः ॥३०॥

स्वधर्ममिति । हि क्षत्रियस्य धर्म्याद्युद्धादन्यच्छ्रेयो न विद्यते तस्मादिति शेषः । स्वधर्ममवे-क्ष्यापि त्वमिति शेषः । विकम्पितुं न चार्हसि धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् धर्म्यं श्रेय इति श्रेयो हेतावौपचारिकः प्रयोगः श्रेयस्करमित्यर्थः । स्वः स्वीयः क्षत्रियजातेर्विहित इत्यर्थः । इदमेवाह—क्षत्रियस्य युद्धमिति । युद्धदर्शनादपि तव कम्पो नोचित इति श्लोकपूर्वार्धस्यार्थः । तत्र हेतु-माह—स्वधर्मत्वादिति । क्षत्रियस्य तव युद्धस्य स्वधर्मत्वादित्यर्थः । क्षत्रियस्य विजितव्यमिति शास्त्रादिति भावः ।

त्येवमादिभिः श्लोकैरुक्तः- नतु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं- तच्चोक्तमुपसंहरति—
'एषा तेभिहिता साङ्ख्य' इति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनार्थम् । इह हि प्रदर्शिते पुनश्चास्त्र-
विषयविभागे उपरिष्ठात्- 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिना'मिति निष्ठाद्वयविषयं
शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते- श्रोतारश्च विषयविषयिविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—एषेति ।
एषा ते तुभ्यमभिहिता उक्ता- साङ्ख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषयो बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादि-
संसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणं, योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निस्सङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराधनार्थं
कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च । इमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां बुद्धिं स्तौति
प्ररोचनार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तः । हेपार्थ ! कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यं
बन्धः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादादिनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैवेत्यर्थः ॥३९॥

उपदेशः प्रासङ्गिकः प्रसङ्गादागतः- प्रसङ्गादुक्त इति यावत् । नत्वस्मिन्नुपदेशे वक्तुस्तात्पर्यमस्ती-
त्याह—नतु तात्पर्येणेति । तत्र हेतुमाह—परमार्थेति । इह परमार्थदर्शनमेव प्रकृतं, नतु लौकि-
कदर्शनमिति तुशब्दार्थः । तच्चोक्तमिति । अशोच्यानित्यारभ्य न त्वं शोचितुमर्हसीत्येतदन्तेन ग्रन्थे
नेति भावः ।

तेऽभिहिता एषा बुद्धिः साङ्ख्ये साङ्ख्यविषयेत्यर्थः । एषा साङ्ख्ये बुद्धिस्तेभिहितेति वाऽन्वयः ।
एतावता ग्रन्थसन्दर्भेण ते साङ्ख्यबुद्धिरुपदिष्टेति परमार्थः । साङ्ख्यशब्दार्थमाह—परमार्थवस्तुविवेक
इति । सप्तम्यर्थमाह—विषय इति । बुद्धिं विशिनष्टि—साक्षादिति । शोकमोहादिरूपो यस्सं-
सारहेतुभूतो दोषः तस्य साक्षान्निवृत्तिकारणमित्यर्थः । ज्ञानेनाज्ञाननाशे सति तत्कार्यशोकमोहादिनाश
इति भावः । योगशब्दार्थमाह—तत्प्राप्तीत्यादिना । तस्य साङ्ख्यस्य प्राप्त्युपायसाधनं तस्मिन्
निस्सङ्गतया फलाभिसन्धिराहित्येन द्वन्द्वप्रहाणं शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं- ईश्वरस्याराधनमेवार्थो यस्मिन्
तस्मिन्परमेश्वरप्रीत्यर्थमिति सङ्कल्पपूर्वकमनुष्ठिते इत्यर्थः । कोसौ योगोऽत आह—कर्मयोग इति ।
तत्स्वरूपमाह—कर्मानुष्ठान इति । समाधिरपि कर्मयोग एवेत्याह—समाधियोग इति । यमनियमा-
द्यष्टाङ्गयोग इत्यर्थः । एतावता योगे इत्यस्य कर्मानुष्ठानयोगानुष्ठानात्मककर्मयोगविषयमित्यर्थस्सिद्धः ।
तत्प्राप्त्युपायेत्यनेन च साङ्ख्ययोगादुत्तमाधिकारिविषयात्कर्मयोगस्यापकर्षस्सूचितः- नहि संसारकारणा-
ज्ञाननिवृत्तौ साक्षात्साधनेन साङ्ख्ययोगेन परम्परासाधनं कर्मयोगस्तुल्यस्स्यात् । नच वैयर्थ्यं शङ्क्यं,
योगस्य साङ्ख्योपजीव्यत्वात् । प्ररोचनार्थं रुच्युत्पादनार्थं यवागूं पिव शिखा ते वर्धिष्यत इति वाक्यव-
दिति भावः । ज्ञानप्राप्त्यैवेति । नतु साक्षादित्येवकारार्थः । कर्मयोगादीश्वरप्रसादः आदिपदाच्चित्त-
शुद्धिः- तेन निमित्तेन ज्ञानप्राप्तिरिति परम्परया योगात्कर्मबन्धप्रहाणमिति भावः ।

अत्राह रामानुजः—सङ्ख्यया बुद्धिः, बुद्ध्या निर्धारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यं- ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे
तदज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया 'नत्वेवाह'मित्यारभ्य 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसी'त्यन्तेन
सैषा तेऽभिहिता- आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः स इह योगशब्देनोच्यते-

न कृपयेति त्वां महारथाः कर्णदुर्योधनप्रभृतयः- येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतः बहुभि-
र्गुणैर्युक्त इत्येवं मतो बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥३५॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरन्नु किम् ॥३६॥

किञ्च अवाच्येति । अवाच्यवादान् अवक्तव्यान् वादांश्च बहून्नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति
तव अहिता शत्रवः- निन्दन्तः कुत्सयन्तः- तव त्वदीयं सामर्थ्यं ततस्तस्मान्निन्दाप्राप्तिदुःखा-
द्दुःखतरं नु किम् ? ततो दुःखतरं कष्टतरं नास्तीत्यर्थः ॥३६॥

हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

हत इति । युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा कर्णादीन्
भोक्ष्यसे महीं उभयथापि ते लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय
कृतनिश्चयः- ज्येष्मामि शत्रून् मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥३७॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

तत्र स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे
तुल्ये कृत्वा- रागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय
युज्यस्व घटस्व- नैवं युद्धं कुर्वन् पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

एष उपदेशः प्रासङ्गिकः । शोकमोहापनये लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्ये-

भयहेतुत्वाकांक्षां पूरयति—कर्णादिभ्य इति । काकोल्लकयोरिव कर्णार्जुनयोर्निर्गवैरित्वात्कर्णशब्द-
श्रवणेनार्जुनस्य कोपोद्दीपनं स्यादिति कर्णग्रहणम् । महारथास्ते कर्णादिभ्यो भयाद्धेतोस्त्वां रणादुपरतं
मन्यन्ते इत्यन्वयः ॥३५॥

अवाच्येति । वक्तुमयोग्या अवाच्याः ॥३६॥

हत इति । हत इति हन्तेः कर्मणि क्तः । कर्त्राकांक्षां पूरयति—कर्णादिभिरिति । भोक्ष्यसे
अनुभविष्यसि । उत्तिष्ठेति । उदोनूर्ध्वकर्मणीति नतङ् । यस्माद्धतो वा स्वर्गं प्राप्स्यसे जित्वा वा भोक्ष्यसे
तस्माद्धेकौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयस्सन्नुत्तिष्ठेत्यन्वयः ॥३७॥

सुखेति । सुखदुःखसमीकरणफलितार्थमाह—रागद्वेषावकृत्वेति । सुखे रागमकृत्वा दुःखे

द्वेषमकृत्वा चेत्यर्थः । एवं लाभजययोरलाभाजययोश्चोद्वेगम् । एवं युद्धं कुर्वन् त्वं पापं नावाप्स्यसीत्यन्वयः ॥

एषेति । स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येवमादिभिः श्लोकैरुक्तः शोकमोहापनये लौकिको न्याय एष

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन !

बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

येयं साङ्ख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा—व्यवसायात्मिकेति । व्यव-

नास्ति प्रत्यवाय इत्यर्थः । नच सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मविधानमेव कर्मयोग इति कृत्वा कथमुच्यते सन्ध्यावन्दनादिवदिति वाच्यं, ईश्वराराधनबुद्ध्या कर्मानुष्ठानस्यैव कर्मयोगत्वात् नित्यकर्मविधानस्य फलाभिसन्धिपूर्वकत्वाच्च । 'नित्यकर्मानुष्ठानमेव फलाभिसन्ध्या विरहितं सत्कर्मयोग इत्युच्यते इति भावः । अथवा रोगनिवृत्त्यर्थं चिकित्सायां क्रियमाणायां यथा रसौषध्यादिमारणरूपजीवहिंसावत्त्वेन नरकपात-लक्षणः प्रत्यवायोस्ति कर्तुस्तथा कर्मयोगानुष्ठानात्तुर्नास्ति प्रत्यवायः- कर्मयोगे हिंसाऽभावात् । नचात्रापि पशुहिंसादिकमस्तीति वाच्यं, 'अग्नीषोमीयं पशुमालभे'तेत्यादिशास्त्राद्विहितस्य पश्चालम्भनादेरहिंसा-त्वात् । नच माहिंस्यात्सर्वभूतानीति निषिद्धैव हिंसेति वाच्यं, सामान्यविधित्वात्तस्य- विशेषविधिना हि सामान्यविधिर्बाध्यते । नच पश्चालम्भनस्य पशुदुःखहेतुत्वात्कुतो न हिंसात्वमिति वाच्यं, यज्ञादा-वालम्भितस्य पशोस्स्वर्गलाभात् । यद्वा चिकित्सायां क्रियमाणायां व्याधिनिवृत्तिरवश्यम्भवतीति वक्तुं न शक्यते- प्राणिकर्मविपाकस्य विचित्रत्वात्- प्रत्युत व्याध्यतिशयो मरणं वा भविष्यतीत्यस्ति दोष-श्चिकित्साकरणे । एवं कर्मयोगस्य करणे नास्ति यः कश्चिद्दोषः- नियतफलत्वात्कर्मयोगस्य । यद्यपि चिकित्साया अकरणेपि तदुभयं भविष्यति, तथापि तत्करणेपि तदुभयसत्त्वात्तत्करणस्य दुष्टत्वमिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु रोगिणश्चिकित्साकरणात्प्रत्यवायो भिषज एव- स्वकृतचिकित्सया यदि रोगिणो रोग-वृद्धिस्स्यात्, यदि वा मरणं स्यादुभयथापि भिषजो नरकपातलक्षणः प्रत्यवाय एव । एवं प्रत्यवायित्वा-देव चिकित्सकानामपांक्तेयत्वं स्मर्यते । नच रोगनिवारणात्सुकृतमपि भवेद्विषज इति वाच्यं, सुकृतप्राप्तेः पाक्षिकत्वात् । किंच पाक्षिक्यपि सुकृतप्राप्तिर्नैव- धनाशया चिकित्सायाः कृतत्वाद्विषजा, भेषजासिद्धयर्थं रसौषधीनां भिषजा मारितत्वाच्च नरकपातः । नचैवं भिषजामेवाभावे चिकित्साया अप्यभावात्कथं रोगिणां रोगनिवृत्तिरिति वाच्यं, प्रारब्धपापफलस्य व्याधेः प्रारब्धावसानेऽवश्यं नाशसम्भवात् ।

अपि च भेषजेन यदि व्याधिप्रतिबन्धस्स्यात्तर्हि जन्मान्तरे तद्व्याधिं पुनरनुभवेदेव- अनुभवं विना कृतस्य क्षयाभावात् ।

एवं च चिकित्साया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रोगनिवृत्त्यहेतुत्वात्प्रत्युत प्रतिकूलचिकित्साया रोग-वृद्धिमरणहेतुत्वाद्रसौषधीमारणरूपहिंसागर्भत्वाच्च भिषजः प्रत्यवायजनकत्वमिति सिद्धम् । नैवं चिकित्सा-कर्तुरिव कर्मयोगकर्तुः कोपि प्रत्यवायो विद्यते- हिंसाद्यभावात्कर्मयोगे इति भावः । चिकित्सावदिति तत्र तस्येवेति वतिः । चिकित्सायामिवेत्यर्थः । यथा चिकित्सायां प्रत्यवायो विद्यते तथा कर्मयोगे प्रत्यवायो न विद्यत इति व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥४०॥

व्यवसायेति । हेकुरुनन्दन इह व्यवसायात्मिका एकैव बुद्धिरस्ति । अव्यवसायिनां बुद्धयः बहुशाखा अनन्ताश्च भवन्ति हि । का सा व्यवसायात्मिका बुद्धिरत आह—येयमिति । साङ्ख्य-

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

किञ्चान्यत्—नेति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोस्ति अभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति- यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकं फलमित्यर्थः । किञ्च- नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते- किंतु, स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य योगस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतो भयात्- संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥४०॥

इति, तदसत्—याऽभिधेया सेतिपदत्रयस्य मूलाद्वहिः प्रकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । मूलकर्तुरेतद्विवक्षा-सत्त्वे सैषा ते मिहितेत्येव वक्तव्यत्वात् । तदज्ञानाय या बुद्धिरित्यसङ्गतार्थकं वाक्यं- ज्ञानस्यैव बुद्धित्वेन बुद्धेर्ज्ञानार्थकत्वस्यासम्भवात्- नहि स्वयमेव स्वार्थं भवति यत्किमपि ।

तथा कर्मणां मोक्षसाधनत्वं श्रुतिविरुद्धम्-- 'नास्त्यकृतः कृतेन नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतेः । आत्मज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं च श्रुतिसिद्धम्-- 'तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीत्यादि श्रुतेः । आत्मज्ञस्य कर्मसु प्रवृत्तिरेव न सम्भवति-- 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं, साक्षी चेता केवलो निर्गुण'श्चेत्यादिना अकर्त्रभोक्तृविक्रियसाक्षिचैतन्यात्मकमात्मानं विदुषः कथं कर्मसु प्रवृत्तिः- कर्माणि हि कर्त्रादिकारकव्यापारसाध्यानि । तथा कर्मानुष्ठाने या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमां शृण्वित्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः कर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः तत्र या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमां शृण्वति कोऽयं वक्त्रः पन्थाः- कर्मानुष्ठानविषयबुद्धेः कर्मानुष्ठानविषयबुद्धियोगविषयबुद्धेर्वैलक्षण्यस्य दुर्वचत्वात् ॥३९॥

नेहेति । इहाभिक्रमनाशो नास्ति, प्रत्यवायो न विद्यते, अस्य धर्मस्य स्वरूपं लेशोपि महतो भयात्त्रायते, अनुष्ठातारमिति शेषः । मोक्षमार्ग इति । परम्परया कर्मयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वादिति भावः । कृष्यादेरिति । कृष्यादेः प्रारम्भस्य यथा नाशोस्ति तद्वदित्यर्थः । ननु प्रारम्भस्य कथं नाशः ? प्रारब्धस्य तु भवेन्नाश इत्यत आह—नानैकान्तिकमिति । प्रारम्भस्य फलव्यभिचारित्वमेव नाश इत्यर्थः । कृष्यादिप्रारम्भस्य तु न नियतं फलं- वर्षाभावतदाधिव्यादिना निष्फलत्वसम्भवात् । योगविषयप्रारम्भस्य तु नियतं फलमित्यर्थः । ननु प्रारब्धे योगे अपरिसमाप्ते सति कथं योगप्रारम्भस्यानैकान्तिकं फलं नेत्यत आह—स्वल्पमपीति । योगस्यारम्भमात्रादपि संसारभयनिवृत्तिर्भवेत्किंपुनर्योगस्य परिसमाप्तेरिति द्योतयितुं स्वल्पमपीत्यपिपदम् । ननु रोगनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणे चिकित्सात्मके योगे असमाप्तेरिति प्रत्यवायोस्ति- पूर्वापेक्षया समधिकतरव्याधिविजृम्भदर्शनात् । तथा संसारनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणे कर्मयोगे असमाप्तेरिति संसारविजृम्भरूपप्रत्यवायस्यादित्यत आह—प्रत्यवायो न विद्यते इति । कर्मयोगस्यासमाप्तौ दोषो न विद्यते, परं तु संसारो यथापूर्वं वर्तते इत्यर्थः । यद्वा चिकित्साया अकरणे रोगस्य वृद्धिरूपः प्रत्यवायो विद्यते यथा तद्वत्कर्मयोगस्याकरणे दोषोस्ति किमित्यत आह—प्रत्यवाय इति । अकरणे दोषः प्रत्यवाय इति शास्त्रवित्समयः- सन्ध्यावन्दनादिवत्कर्मयोगस्याकरणे

वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति- अविपश्चितः अमेधसः अविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरताः बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः । हेपार्थं नान्यत्स्वर्गपशुपुत्रादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अस्तीत्येवंवादिनः वदनशीलाः ॥४२॥

ते च के—कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः- स्वर्गप्रधानाः जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं जन्मैव कर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदां तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषजते । क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः ते बहुलाः यस्यां तां- स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति साधन-भूतास्ते क्रियाविशेषास्तद्बहुलां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारेषु परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥४३॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिस्समाधौ न विधीयते ॥४४॥

तेषां च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः ऐश्वर्यं चेति भोगैश्वर्यं तयोरेव प्रणयवतां तदा-त्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचा अपहृतचेतसां आच्छादितविवेकप्रज्ञानां- व्यवसा-

वादिनः कामात्मानः स्वर्गपराः अविपश्चितः- भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां जन्मकर्मफलप्रदां पुष्पितां यामिमां वाचं प्रवदन्तीति यच्छब्दस्य तु तयेति तृतीयश्लोकस्थतच्छब्देनान्वयः ।

पुष्पाण्यस्यास्सज्जातानि पुष्पिता- तदस्य सज्जातमिति तारकादित्वादितच् । कथं वृक्षधर्मस्य पुष्पवत्त्वस्य वाचो लाभ इत्यत आह—पुष्पितवृक्षवदिति । औपचारिकप्रयोग इति भावः । फलितार्थमाह—श्रूयमाणेति । यथा पुष्पितवृक्षो दृश्यमानरमणीयस्तद्वदियं वाक् श्रूयमाणरमणीया श्रूयमाणं रमणीयं यस्यास्सा श्रूयमाणरमणीया- श्रवणमात्रमनोहरेत्यर्थः । संसाररूपदुःखावसानत्वादिति भावः । वाक्यं लक्षणं यस्यास्सा वाक्यलक्षणा- वाक्यरूपेत्यर्थः । वाक्यमिति यावत् । आकांक्षादिमत्पदकदम्बकं वाक्यमिति बोध्यम् । विशेषेण पश्यन्ति जानन्तीति विपश्चितः- पृषोदरादित्वात्साधुः । न विपश्चितोऽविपश्चितः । जन्मनैव कर्मफलमिति । यज्ञादिविहितकर्मणः फलं स्वर्गानुभवः सच देवत्वेन जातेनानुभाव्यः- हिंसादिनिषिद्धकर्मणः फलं नरकं, तद्धि नारकत्वेन जातेनानुभाव्यं- मिश्रकर्मणः फलं मनुष्यलोकः स हि मनुष्यत्वेन जातेनानुभाव्य इत्येवं कर्मफलानुभवस्य देवादिजन्मपरिग्रहपूर्वकत्वात्कर्मणः फलं जन्मैवेत्युक्तम् । परिवर्तन्ते भ्रमन्ति- जन्मनो मरणं मरणाज्जन्म चेत्यविच्छेदेन संसरन्तीत्यर्थः ॥४२॥४३॥

भोगेति । तयाऽपहृतचेतसां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते । तदात्मभूतानामिति । भोगैश्वर्याभिनिविष्टान्तःकरणतादात्म्याध्यासवतां- बहिर्मुखानामित्यर्थः । समाधीयते निक्षिप्यते ईश्वरेणेति शेषः । पुरुषस्य नास्ति स्वतो भोगः अभोक्तृत्वात्किन्तु अन्तःकरणस्य विज्ञान-बुद्धयपरपर्यायस्य भोक्तुस्तादात्म्याध्यासेनैव-यथाह माघः-‘समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्म’नीति । साङ्ख्योक्ते

सायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिः- इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिकेयं- सम्यक्प्रमाण- जनितत्वादिह श्रेयोमार्गे- हेकुरुनन्दन- याः पुनरितराः विपरीतबुद्धयः यासां शाखाभेद- प्रचारवशादनन्तोऽपारः अनुपरतस्संसारो नित्यं प्रततो भवति । प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोप्युपरमते । ताः बुद्धयो बहुशाखाः बह्व्यशाखा यासां ता बहुशाखाः- बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः । तेषां अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः । येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते ॥४१॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

कामात्मानस्स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्षवच्छोभनां श्रूयमाणरमणीयां

विषया योगविषया चेत्यर्थः । ननु साङ्ख्यबुद्धेर्योगबुद्धेश्च परस्परं भिन्नत्वात्कथमेकत्वमिति चेदुच्यते— नात्र बुद्धिद्वयस्यैकत्वमुक्तं, किंतु साङ्ख्ये न बह्व्यो बुद्धयस्सन्ति, तथा योगे च न बह्व्यो बुद्धयस्सन्ति— परं तु एकैव व्यवसायात्मिका बुद्धिस्साङ्ख्ये, तथा योगे च व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैवेति साङ्ख्ययोगयोः प्रत्येकमेकबुद्धिमन्त्वमुक्तमिति । तदेवाह—इतरेति । इतरा विपरीताश्च या बुद्धिशाखास्तासां भेदस्य । अनेकशाखाभिन्नेतरविपरीतबुद्धिनामित्यर्थः । कुतोऽस्या इतरबुद्धिभेदबाधकत्वमत आह—सम्यगिति । निर्दुष्टशास्त्रप्रमाणजनितत्वादित्यर्थः । इहेत्यस्य साङ्ख्ययोगकर्मयोगसाधारण्यायाह—श्रेयोमार्गे इति । अविक्रियः सर्वगतः नित्य एकः स्वयम्प्रभोऽप्रमेय आत्मेत्येवंरूपनिश्चयस्वभावा साङ्ख्यबुद्धिः- फलसङ्ग- त्यक्त्वा ईश्वराराधनार्थतया सिद्धयसिद्धयोस्समस्सन् शास्त्रविहितानि कर्माणि कुर्यादित्येवंनिश्चयस्वभावा योगबुद्धिः- विपरीतबुद्धयस्तु आत्मा कर्ता भोक्ता च धर्मादिपुरुषार्थास्तेन सम्पादितव्याः— 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, पशुकामः कारीर्येष्ट्ये'त्येवमादयः इति विवेकः ।

अत्र यदाह रामानुजः—आत्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकफलसाधन- विषयतयैका- एकस्मै मोक्षाख्यफलाय हि कर्माणि विधीयन्त इति, तत्तुच्छम्—नित्यत्वस्वयंप्रकाश- त्वानन्दत्वापहतपाप्मत्वादिरूपमात्मयात्म्यं पञ्चद्वयसम्मतम् । यस्यास्त्येतन्निश्चयः तस्य कथं कर्मसु प्रवृत्तिस्स्यात्- न कथमपि- कर्मसम्पत्तिर्कार्षाभावात्, कर्मनिवार्यापकर्षाभावाच्च, अनेककारकोपसंहार- पूर्वककर्मानुष्ठानदुःखस्यानन्दे आत्मनोयोगाच्च, मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे घटादिवदनित्यत्वाच्च, सकामानां स्वर्गाद्यर्थं निष्कामानां चित्तशुद्ध्यर्थं च कर्मणां विहितत्वेन मोक्षविहितत्वासम्भवाच्च । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेत्यादिश्रुतेः मोक्षकाम इदं कुर्यादिति श्रुत्यभावाच्च, नित्ये आत्मनि क्रियावत्त्वादिरूपविकारायोगाच्च । किंच व्यवसा- यात्मिकेतिपदानिश्चयपूर्विकेत्यर्थोपि दुर्लभः- आत्मशब्दस्य पूर्वार्थाभावात् ॥४१॥

यामिति । कामात्मान इति च श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । हेपार्थ वेदवादरताः अन्यत्रास्तीति

त्यनुष्ठीयन्त इति उच्यते तच्छृणु—यावानिति । यथा लोके कूपतटाकादावनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोर्थः सर्वतस्सम्प्लुतोदके- योर्थस्तावानेव सम्पद्यते तत्त्वान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावान् तावत्परिमाण एव सम्पद्यते । सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मस्वर्थो यो यत्परिमाणं कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य सन्न्यासिनः ।

आक्षेपसमाधानं प्रतिजानीते— उच्यते तदिति । तच्छब्दस्य योगानुष्ठानस्य फलमित्यर्थः । किमिधमिति फलस्यैवाक्षितत्वादिति भावः । श्रोतुस्सावधानत्वापादनायाह—शृण्विति वाक्यार्थः कर्म । यावानिति । यावत्तावदर्थशब्दानामावृत्तिः । उदपाने यावानर्थः सर्वतस्सम्प्लुतोदके तावानर्थः सर्वेषु वेदेषु यावानर्थः विजानतो ब्राह्मणस्य तवानर्थ इत्यन्वयः ।

पूर्वार्थस्य दृष्टान्तत्वादाह—यथेति । दृष्टान्तार्थस्य लोकसिद्धत्वादाह—लोके इति । उदकं पीयतेस्मिन्निति उदकस्य पानं यस्मिन्स्तदिति वा व्युत्पत्त्या उदकस्योदस्सञ्ज्ञायामित्युदादेशे सिध्यत्युदपानमिति रूपं, किं तदुदपानमत आह—कूपेति । आदिपदाद्वाप्यादिग्रहणम् । उदपानानां नानात्वादाह—अनेकस्मिन्निति । कस्मादनेकत्वमत आह—परिच्छिन्नेति । परिच्छिन्नत्वस्य नानात्वप्रयोजकत्वादिति भावः ।

यावानिति । यच्छब्दात्परिमाणे ऽवतुब्बिहित इत्यभिप्रायादाह—यावत्परिमाण इति । अर्थविशेषं दर्शयति—स्नानेति । अर्थशब्दार्थमाह—फलमिति । फल्गुत्वेन लीयत इति फलम् । यावदर्थमाह—प्रयोजनमिति । स इति । एतदानुगुण्येन स्नानपानादिरर्थ इत्यत्र स्नानपानादिर्योर्थ इति यच्छब्दाध्याहारो बोध्यः । नतु यः कश्चनार्थ इत्याह—सर्व इति । सर्वतस्सम्प्लुतं व्याप्तमुदकं यस्य तस्मिन् सर्वतस्सम्प्लुतोदके अपरिच्छिन्नोदके समुद्रे इत्यर्थः । मूले क्रियापदाभावात्तदध्याहृत्याह—सम्पद्यत इति । जायत इत्यर्थः । ननु परीच्छिन्नोदके यावानर्थोऽपरिच्छिन्नोदकेपि तावानर्थ इति कथमुच्यतेऽत आह—तत्त्वान्तर्भवतीति । परिच्छिन्नोदकानां कूपादीनामपरिच्छिन्नोदकसमुद्रांशत्वाद्धटाकाशानां महाकाशांशत्ववदिति भावः । नच कथं कूपादीनां समुद्रांशत्वं समुद्रव्यवहितत्वादिति वाच्यं, समुद्रमध्ये भुव ईश्वरेण स्थापितत्वात्समुद्रजलस्यैव भूगतवापीकूपेष्वनुगतत्वान्नदीतटाकादिषु च मेघवृष्टिद्वारा तज्जलस्यैव वर्तमानत्वाच्च । तस्माल्लोके येऽस्माभिः कूपे तटाकादौ वा स्नातं जलं पीतमिति मन्यन्ते तैस्सर्वैस्समुद्र एव स्नातं समुद्रजलमेव पीतं भवति वस्तुत इति भावः ।

उत्तरार्थस्य दार्ष्टान्तिकत्वादाह—एवमिति । तावच्छब्दस्य पूर्वमनुक्तार्थत्वादाह—तावत्परिमाण इति । वेदेषु फलाभावादाह—वेदोक्तेषु कर्मस्विति । यज्ञादिष्वित्यर्थः । यावानित्यस्यात्राप्यन्वय इत्यभिप्रेत्याह—यत्परिमाणमिति । कर्मफलं स्वर्गादिकम् । योर्थ इति । यच्छब्दस्योक्तत्वादाह—सोर्थ इति । इदं च यत्तच्छब्दद्वयमन्वयसौष्ठवाय भाष्यकारैरध्याहृतम् ।

नायं जातिमात्रवाची ब्राह्मणशब्दोऽमुख्यः, किंतु मुख्य एवेत्याह—सन्न्यासिन इति । 'जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः । वेदपाठेन विप्रस्याद्ब्रह्मज्ञानेन ब्राह्मण' इति वच-

यात्मिक साङ्ख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधि-
रन्तःकरणं बुद्धिस्तस्मिन् समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥४४॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनाम्—त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यं संसारो विषयः
प्रकाशयितव्यः येषां वेदानां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः— त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन- निष्कामो
भवेत्यर्थः - निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतुभूतौ सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ- ततो निर्गतः
निर्द्वन्द्वो भव । किंच नित्यसत्त्वस्थो भव, सदा सत्त्वगुणाश्रयो भव, तथा निर्योगक्षेमो भव ।
अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करे-
त्यर्थः । अतो निर्योगक्षेमो भव, आत्मवान् अग्रमत्तश्च भवेति एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतस्तस्मल्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्तेचेत् किमर्थं तानीश्वराये

आत्मनि बुद्धेर्भोग इवेत्यर्थः । तस्मात्पुरुषोपभोगाय कामादिकं सर्वमन्तःकरणे सृष्टमीश्वरेणेति कृत्वा
समाधिरन्तःकरणं भवति । नच बुद्धेर्बुद्धौ कथं विधानमिति वाच्यं, ज्ञानस्यान्तःकरणे विधानमित्यदोषात् ।
न विधीयत इति कर्मकर्तरि लकार इत्याह—न भवतीति । न जायत इति यावत् । वस्तुतस्तु न
विधीयते ईश्वरेणात्मनेति शेषः । तस्यैव सर्वबुद्धिप्रेरकत्वात् मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति वक्ष्यमाणत्वात्
इति ॥४४॥

त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्संसारप्रकाशकाः सत्त्वादित्रिगुणजन्यत्वात्सुखदुःखादिलक्षणसंसारस्य
त्रैगुण्यव्यपदेशः । केषामित्यत आह—कामात्मनामिति । निर्गतं त्रैगुण्यं यस्मात्स निस्त्रैगुण्यः
निस्संसार इत्यर्थः । कामस्यैव संसारहेतुत्वात्फलितमाह—निष्काम इति । सप्रतिपक्षौ परस्परं प्रति-
पक्षावित्यर्थः । पदार्थौ शीतोष्णादिरूपौ ततो निर्गत इति निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति समासः ।
निर्द्वन्द्व इति द्वन्द्वसह इत्यर्थः । दुः करेति । अनुपात्तस्य धनधान्यादेरुपादाने, उपात्तस्य च तस्य
रक्षणे व्यग्रस्य संसारिणः कथं मोक्षम् । प्रवृत्तिर्न कथमपीत्यर्थः ।

आत्मवानित्यत्र आत्मशब्दस्य देहमनोबुद्धिपुरुषादिरूपस्य यस्य कस्याप्यर्थस्य बोधकत्वं न
सम्भवति आत्मराहित्ये प्रसक्ते सति हि आत्मवत्त्वं विधेयम्- तदेव न सम्भवति देहादिरूपाणामात्मनां
विधानात्प्रागेव सत्त्वादित्यभिप्रेत्य अग्रमत्त इत्युक्तम् । मनोवाचिनो बुद्धिवाचिनो वा आत्मशब्दस्य
तद्धर्मे अवधाने लक्षणेति भावः । एष इति । निस्त्रैगुण्य इत्यादिना प्रोक्त इत्यर्थः । स्वधर्ममनुतिष्ठत-
स्तवेत्यन्वयः ॥४५॥

यावानिति श्लोकमवतारयति—सर्वेष्विति । फलाभावाद्योगमार्गो व्यर्थ इति प्रष्टुराशयः ।

सम्पद्यते । 'सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजास्साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्सवेदे'ति श्रुतेः । सर्वं कर्माखिलमिति च वक्ष्यति- तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतटाकाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥४६॥

ननु कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्तर्भावतीत्यत्र किं प्रमाणमत आह--सर्वमिति । प्रजा यत्किञ्च साधु सत्कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वं स इति शेषः । अभिसमेति प्राप्नोति कस्स इत्यत आह--यस्तद्वेदेति । किं तदित्यत आह--यत्सवेदेति । स रैक्यो यद्वेद तद्वक्ष्यो वेद स तत्त्ववित्प्रजाकर्तृकसर्वसाधुकर्मफले प्राप्नोति तत्त्ववित्प्राप्तब्रह्मानन्दांशत्वात्प्रजा साधुकर्मफलभूतानन्दस्येति भावः । स्मृतिमपि प्रमाणयति -- सर्वमिति । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति गीताश्लोकः । ज्ञानफले कर्मफलस्यान्तर्भावादज्ञाने कर्मणः परिसमाप्तिरित्यर्थः ।

अयमत्र भाष्यपदान्वयः--यथा उदपाने यावान्योर्यः स सर्वोर्यः सर्वतस्सम्प्लुतोदके योर्यस्तावानेव सम्पद्यते- एवं सर्वेषु वेदेषु यावान्योर्यः सोर्यः विजानतो ब्राह्मणस्य योर्यः तावानेव सम्पद्यते- इति । श्लोकव्याख्यामुपसंहरन् फलितमाह--तस्मादिति । समुद्रफले कूपफलस्येव विज्ञानफले कर्मफलस्यान्तर्भावादित्यर्थः । अधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्यन्वयः । काधिकृतेनेत्यत आह--कर्मणीति । कियत्पर्यन्तमत आह--प्रागिति । ज्ञाननिष्ठायां यावता कालेनास्याधिकारो भवति तावत्पर्यन्तमित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्त्यनन्तरं तु कर्म नैव कर्तव्यमिति भावः । कीदृशं कर्मेत्यत आह--कूपेति । अर्थ-शब्दोत्र वस्तुवाच्येव, नतु फलवाची । कूपतटाकादिस्थानीयमित्यर्थः । अपिशब्दाद्विज्ञानादल्पत्वेन कर्तुमयुक्तमपीति गम्यते । विज्ञानेऽधिकाराभावादिति भावः ।

ननु किमर्थं कर्मयोगानुष्ठानमिति यदादावाक्षिप्तं तस्य किं समाधानमायातमिति चेदुच्यते--मोक्षप्रदायां ज्ञाननिष्ठायामधिकाराभावात्तदधिकारसिद्धयर्थं कर्मयोगानुष्ठानमिति । नच नार्थं समाधानार्थो मूलप्रदायातीति वाच्यं, अर्थादेतत्सिद्धेः । तथाहि--विज्ञानमेव सर्वैस्सम्पाद्यं समुद्रफले कूपफलस्येव विज्ञानफले ब्रह्मानन्दे एव सर्वकर्मफलविषयानन्दानामन्तर्भावात् । तच्च विज्ञानं कर्मयोगानुष्ठानं विना दुस्सम्पादमिति कृत्वा मुमुक्षुणा विज्ञानसिद्धयर्थं कर्मयोगोऽनुष्ठेय इति । एवं ज्ञानप्राप्तिद्वारा अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दप्राप्तिहेतुत्वात्तत्क्षुद्रफलान्यनभिसन्धाय विहितानि कर्माण्यधिकृतेन कर्तव्यानीति परमार्थः ।

अत्र भाष्ये कर्मफलमित्यस्य अनभिसंहितकर्मफलं चित्तशुद्धिरूपार्थ इत्यर्थः । कूपतटाकाद्यर्थस्थानीयमित्यस्य कूपतटाकादौ योऽर्थः स्नानपानादिक्रिया तत्तुल्यमित्यर्थः । ततश्च समुद्रे सिष्णासुः पुरुषः यथा समुद्रस्नानाधिकारसिद्धयर्थं समुद्रस्नानात्प्राक्कूपतटाकादौ स्नानाचमनादिक्रियां करोति तथा मुमुक्षुः पुरुषः मोक्षसाधनज्ञाननिष्ठाधिकारसिद्धयर्थं ततः प्रागफलभिसन्धिं विहितं कर्म कुर्यात् । स यथा कूपादि-स्नानानन्तरं समुद्रे स्नाति देहस्य शुद्धत्वात्- तथाऽयं कर्मयोगानुष्ठानानन्तरं ज्ञाननिष्ठां प्राप्नुयाच्चित्तस्य शुद्धत्वात् । यथा तस्य कूपादिस्नानजं फलं समुद्रस्नानफले एवान्तर्भवति, समुद्रस्नानातिरिक्तकूपादि-स्नानजन्यफलभावात्- तथाऽस्यापि कर्मफलं विज्ञानफले एवान्तर्भवति । एवं च कूपस्नानसमुद्रस्नानयोरिव

परमार्थतत्त्वं विजानतः योऽर्थो विज्ञानफलं यत् सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावानेव

नात् ब्रह्मज्ञानस्य च वेदान्तश्रवणाद्यधीनत्वात्तत्र च शान्तो दान्त उपरत इति सन्न्यासिन एवाधिकारा-
द्ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति ब्राह्मणजातीयस्यैव सन्न्यासेऽधिकाराच्च ब्रह्मज्ञानिब्राह्मणसन्न्यासिपरएव मुख्यो
ब्राह्मणशब्द इति भावः । ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मणः । वेद्यवेदितृभावरूपसम्बन्धे शेषे तस्येदमित्यण् । ब्रह्मवि-
दित्यर्थः । नच ब्राह्मो जाताविति पाणिनिसूत्रादजातौ ब्राह्म इति स्यादिति वाच्यं, तत्र ब्रह्मशब्दस्य
पुंलिङ्गस्य हिरण्यगर्भार्थकस्य ग्रहणात् । अत्र ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचित्वाच्च । अतएवाजातौ किं ब्राह्मो
नारद इति प्रत्युदाहृतम्—उत्सङ्गाचारदो जज्ञे इति हिरण्यगर्भाङ्गभवत्वान्नारदस्य । किञ्च 'ब्राह्मणोऽस्य
मुखमासी'दिति श्रुतिश्च ब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिहेतुं साकारमेव पुरुषं निर्दिशति न तु निराकारं ब्रह्म-
तस्य मुखाद्यवयवाभावात् । नच ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मज्ञानिनमेव वक्ति- नतु सन्न्यासिनमिति वाच्यं,
असन्न्यासिनो ब्रह्मज्ञानित्वाभावात् । नच गृहस्थो जनकादिर्वैश्यान्त्येवेति वाच्यं, जनकादेर्यदि ब्रह्म-
विस्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात्तर्हि कर्मगतफलाभिसन्धिकर्तृत्वपरित्यागेन सन्न्यासित्वमपि स्यात्- जनकादेः
कर्माकर्मेत्युक्तत्वात् । 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति स' इति मूल एव तस्यऽमाणत्वाच्च ।
कर्मणामकर्तृत्वं हि सन्न्यासः तस्माद्ब्राह्मणसन्न्यास्येव ।

अस्तु वा सूत्रगतब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचित्वं- तथापि न काचिदत्रानुपपत्तिः- ब्राह्मणजातीयस्यैव
सन्न्यास इत्युक्तत्वात् । नचैवं ब्राह्मणस्येत्यस्य ब्राह्मणजातीयो गृहस्थादिरप्यर्थस्यादिति वाच्यं, विजानत
इति विशेषणात्- विजानत्त्वं हि ब्रह्मवित्त्वं तच्च असन्न्यासिनो न भवत्येवेति । एतेन ब्राह्मणस्य वैदिक-
स्येति रामानुजोक्तार्थः परास्तः—तस्य तत्त्वविज्ञानाभावेन विजानत इति विशेषणासाङ्गत्यप्रसङ्गात् ।
नच वेदविदो वैदिका एव ब्रह्मविद इति वाच्यं, 'वेदवाद्दस्ताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः । त्रैगुण्य-
विषया वेदा' इति वेदविदामब्रह्मवित्त्वस्य वेदानां त्रैगुण्यपरत्वस्य च भगवतैवोक्तत्वात् ।

यच्च तत्र वेदान्तदेशिकः—ब्रह्मानितीति निरुक्त्या ब्राह्मणः शकन्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति
पररूपे कृते प्रज्ञादित्वादप्रत्यये च ब्राह्मण इति रूपं भवति ब्रह्म चात्र वेद इति, तत्तुच्छम्—प्रज्ञा-
दिषु ब्रह्मणशब्दाभावात्- ब्रह्मण इति कापि प्रथमान्तपदप्रयोगाभावेन प्रज्ञादिषु शकन्वादिषु वा आकृति-
गणत्वेन तद्ग्रहणायोगात्- प्रसिद्धपदप्रयोगनिर्वहणाय हि स्वीकृत आकृतिगणः । किञ्च ब्रह्मानितीति
व्युत्पत्तौ कर्मण्यण् स्यात् ततश्च वृद्धौ ब्रह्माण इत्येष स्यादिति । किं विजानतोऽत आह—परमार्थ-
सत्त्वमिति । ब्रह्मेत्यर्थः । विजानदर्थस्य न ज्ञानफलत्वादाह—विज्ञानफलमिति । पूर्वोक्तदृष्टान्त-
वाक्यस्थेन केन पदार्थेन सहास्यं विम्बप्रतिविम्बभावोत आह—यत्सर्वत इति । सर्वतस्सम्प्लुतोदक-
फलस्थानीयमित्यर्थः । विज्ञानस्यैव सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीयत्वादिति भावः । स्थानीयं तुल्यमित्यर्थः ।
तस्मिन्निति विज्ञानफले अपरिच्छिन्ने ब्रह्मानन्दे इत्यर्थः । ब्रह्मानन्दलक्षणमोक्षस्यैव विज्ञानफलत्वादिति
भावः । तावानेव सम्पद्यत इति तत्रैवान्तर्भवति- 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीव'न्तीति
श्रुतेः । अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दांशत्वात्परिच्छिन्नस्वर्गादिविषयानुभवजन्यानन्दानामिति भावः ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि ॥४७॥

तव च— कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां ते तव- तत्र च कर्म कुर्वतः
मा फलेष्वधिकारोस्तु कर्मफलतृष्णा माभूत् । कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा
कर्मफले तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेहेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि कर्म-
तेनोपादीयत इति वक्तव्यत्वात् । नच तथैव कदापीति वाच्यं, यावानिति प्रथमान्तपदसत्त्वात् । तेनेति
उपादीयत इति च कर्मक्रिययोर्द्वयोर्मूलाद्वहिः कल्पितत्वात् । पिपासोरिति च नियन्तुमशक्यम्—सिष्णा-
त्वादिसत्त्वात् । यदि पिपासोरित्युदाहरणार्थं तर्हि आरामसेवनेच्छोरपि ग्रहणं स्यात् । नचेष्टापत्तिः--
तस्य सर्वेणापि कूपजलेन प्रयोजनसत्त्वात् । तावदेव तेनोपादीयते न सर्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् ।

तथा ब्राह्मणशब्दाद्वैदिकार्थलाभः प्रागेव प्रयुक्तः । विजानत इति शब्दाच्च न मुमुक्षुलाभः- वेद-
बादस्तानां वैदिकानां बहूनां कामात्मनामेव दर्शनात्- वैदिकस्याथातोर्धर्मजिज्ञासेति कर्मस्येव प्रवृत्तत्वेन
मुमुक्षुत्वासम्भवात्- 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति भगवतैव वैदिकत्वस्य कामहेतुत्वेन
दूषितत्वात्- निष्कामस्यैव मुमुक्षुत्वाच्च- निष्कामस्तु न वैदिकः, किंतु वेदान्त्येवेति सिद्धान्तात् ।

यो विशेषेणात्मतत्त्वं विजानाति स हि विजानन्नित्युच्यते, सच मुक्त एवेति किमिति मुमुक्षुत्वं
तस्य । त्वयापि नित्यमुक्तानामनन्तगरुडादीनामीश्वरस्य च विजानत्वमभ्युपगतम् । किं च मुमुक्षोरेव
ज्ञानेऽधिकारः- मुमुक्षुर्हि वेदान्तश्रवणादिकं कृत्वा तमात्मानं विशेषेण जानातीति कथं विजानत्वस्यैव
मुमुक्षुत्वं ? मुमुक्षुत्वानन्तरभाव्यत्वाद्विज्ञानस्य । यदेव मोक्षसाधनं तदेयोपादेयमिति सर्वमपि वाक्यं
मूलाद्वहिः कल्पितत्वात्सुतरामप्रमाणम् ।

वेदान्तेष्वेव मोक्षसाधनज्ञानश्रवणाद्वेदेषु मोक्षसाधनमित्यप्युक्तम्—वेदेष्वेव मोक्षसाधनस्यापि
धर्मादिसाधनयज्ञादेरिव श्रवणेसति वेदान्तश्रवणाच्चानर्थक्यत्वात्- पूर्वोत्तरमीमांसाभेदेन शास्त्रभेदकल्पनस्या-
प्युक्तत्वापत्तेः । नच सर्वशब्दस्वारस्यादुपनिषदोपि वेदा एवेति वाच्यं, त्रैगुण्यविषया वेदा इति भगव-
तैवोक्तत्वादुपनिषदाच्च सत्त्वादिगुणातीतब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपादकत्वात् ॥४६॥

कर्मणीति । एवकारार्थमाह— न ज्ञाननिष्ठायामिति । ते तवेति क्षत्रियस्येत्यर्थः- ब्राह्मण-
स्यैव सन्न्यासाधिकारात् 'ब्राह्मणो निर्वेदमायाद्ब्राह्मणः प्रव्रजे'दित्यादिश्रुतिभ्यः । यद्वा विवेकवैराग्यादि-
रहितस्येत्यर्थः । विवेकादिशालिन एव सन्न्यासेऽधिकारात् । ज्ञाननिष्ठा हि सर्वकर्मसन्न्यासः तत्पूर्वि-
केति वा । तृष्णा स्पृहा कस्यां चिदपीति स्वप्नाद्यवस्थास्वीत्यर्थः ।

नच माफलेषु कदाचनेत्यनेन फलहेतुर्माभूरित्यस्य पौनरुक्त्यमिति वाच्यं, फलेषु स्वर्गादिष्विति,
कर्मफलस्य जन्मन इति च व्याख्यातत्वात् । यदि तव स्वर्गादिषु तृष्णा स्यात्तर्हि तदनुभवाय तव जन्मापि
स्यात्तस्मात्फलहेतुर्जन्महेतुश्च मा भूस्त्वमिति वक्तुं वाक्यद्वयस्यावश्यकत्वात् । कर्मफलहेतुत्वं नाम कर्म-
फलरूपजन्मानुभवितृत्वम् । फलेष्वधिकारो नाम फलविषयस्पृहेति विवेकः । यदि कर्मफलं नेष्यते

कर्मज्ञानयोगयोरस्त्युपजीव्योपजीवकभावः- कूपज्ञानसाध्यत्वात्समुद्रज्ञानस्य, कर्मयोगसाध्यत्वाच्च ज्ञानयोगस्य उभयोः फलविषये तु हस्तिमशकान्तरमस्त्येव- कूपज्ञानस्य देहमलापाकरणमात्रफलकत्वात्समुद्रज्ञानस्य च सर्वनदीस्नानजन्यमहाफलकत्वात् । तथा- कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिमात्रफलकत्वाद्विज्ञानस्य च निरतिशयानन्दमोक्षरूपपरमपुरुषार्थफलकत्वादिति केचिद्वर्णयन्ति । अस्मिन्पक्षे- किमर्थं कर्मयोगानुष्ठानमित्याक्षेपस्य समुद्रस्नाधिकारसिद्धयर्थं कूपादिस्नानमिव ज्ञाननिष्ठाधिकारसिद्धयर्थं कर्मयोगानुष्ठानमिति कण्ठोक्तमेवोत्तरं सिद्धयति ।

ननु 'कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जल'मिति न्यायेन पिपासुरुदकपाने यावत्परिमाणं जलं पिबति सर्वतस्सम्प्लुतोदकेपि तावत्परिमाणमेव जलं पिबति । नच समुद्रजलमपेयमिति वाच्यं, वाष्पभूतस्य समुद्रजलस्य पेयत्वात् इत्यनेनोच्यत इति चेत्, मैवम्—दार्ष्टान्तिकाननुरोधात्प्रकृतस्यार्थस्य । नच दार्ष्टान्तिकेपि सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावत्फलं लभते कर्माणि तावदेव सन्न्यासी विज्ञाने फलं लभत इत्यर्थो वाच्य इति वाच्यं, कर्मफलेभ्यस्स्वर्गादिभ्योऽनित्येभ्यः विज्ञानफलस्य मोक्षस्य नित्यस्य परमोत्कृष्टत्वात् ।

अत एव हि 'यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या कर्मफलेषु स्वर्गपशुपुत्रादिषु क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादिदोषदर्शनेन यस्य पुरुषस्य यस्मिन्नहनि विरागो जायते स तस्मिन्नेवाहनि सन्न्यासं स्वीकुर्यादित्युक्तम् । अन्यथा विज्ञानफलस्यापि कर्मफलतुल्यत्वे अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यारब्धं वेदान्तशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात्, अथातो धर्मजिज्ञासेति पूर्वमीमांसाशास्त्रेणैव स्वर्गादिलभात् । नच व्यर्थं भवतु को दोष इति वाच्यं, 'तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविद्वान्नैव भवति, आत्मावाऽरे द्रष्टव्य' इत्यादिज्ञानतत्फलविधायकश्रुतिशतविरोधात्- तस्याप्यङ्गीकारेणुभवविरोधो बलवान् जागर्ति- कर्मिणां दुःखात्मकसंसारस्यानुपरमदर्शनात्, सन्न्यासिनां तदुपरमेण निरतिशयात्मानन्दानुभवदर्शनाच्च । तस्माद्विज्ञानफलकर्मफलयोर्हस्तिमशकयोरिव महदन्तरम् । नचानभिसंहितफलानां कर्मणां मोक्षः फलमिति वाच्यं, चित्तशुद्धेरेव फलत्वादिति । अत्र यथा गङ्गायमुनादितत्तन्नदीस्नानादिजन्यानि तानि तानि फलानि समुद्रस्नानादेकस्मादेव पुरुषस्य भवन्ति तथा तत्तत्कर्मजन्या ह्यैरप्यगर्भाद्यानन्दा एकस्मादेव ब्रह्मज्ञानाद्विदुषो भवन्तीति कतिचिद्वर्णयन्ति ।

यच्चाह रामानुजः—नच वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयं- यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतस्सम्प्लुतोदके उदपाने पिपासोर्यावानर्थः यावदेव प्रयोजनं पानीयं तावदेव तेनोपादीयते न सर्वमेवं सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतो वैदिकस्य मुमुक्षोर्यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयं नान्यदिति । तन्मन्दम्—सर्वतस्सम्प्लुतोदकशब्दात्सर्वार्थपरिकल्पितत्वरूपार्थलभात्- कूपादेस्नानादियत्किञ्चिदर्थपरिकल्पितत्वेन सर्वार्थपरिकल्पितत्वाभावाच्च- नहि स्त्रीपश्वादिकामस्य कूपादिना यः कश्चिदर्थः । सर्वशब्दस्य संकोचश्च न न्याय्यः । तथा यावत्प्रयोजनं तावत्तेनोपादीयत इत्यप्युक्तम्—जलस्यैवोपादेयत्वेन प्रयोजनस्यानुपादेयत्वात् । प्रयोजनवाचिनोर्यशब्दस्य जलवाचित्वाभावात् । यावत्तार्थेन जलेन प्रयोजनं तावदेव जलं

असिद्धिः तयोस्सिद्धयसिद्धयोरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि, कोऽसौ योगः—
यत्र स्थित्वा कर्म कुर्वित्युक्तं इदमेव तत्सिद्धयसिद्धयोस्समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय !

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

यत्पुनस्समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्म एतस्मात्कर्मणः—दूरेणेति । दूरेणाति-
विप्रकर्षेण हि अवरं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः ।
जन्ममरणादिहेतुत्वादित्यर्थः । हे धनंजय ! यत एवमतो योगविषयायां बुद्धौ, तत्परिपाक-
जायां वा साङ्ख्ये बुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व । परमार्थज्ञानशरणो
भवेत्यर्थः । यतः अवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः—फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्तास्सन्तः ।
'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात् प्रैति स कृपण' इति श्रुतेः ॥४९॥

प्राप्तौ रागः तदप्राप्तौ द्वेषश्च न कर्तव्य इति भावः । योगस्थशब्दगतयोगशब्दार्थं भगवानेव तुरीयपादेन
वक्षीत्याह—कोऽसौ योग इत्यादि । उच्यत इति शास्त्रशैरिति शेषः ।

यत्तु रामानुजः—राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा तदन्तर्भूतविजयादिसिद्धयसिद्धयोस्समो
भूत्वेति, तत्तुच्छम्—मा फलेषु कदाचनेत्यनेनैव राज्यादिफलसङ्गस्याकर्तव्यत्वस्योक्तत्वात् । बन्धु-
प्रभृतिषु सङ्गाकर्तव्यत्वस्य अशोच्यानित्यारभ्य न त्वं शोचितुमर्हसीत्येतदन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादितत्वात् ।
प्रधानफलसिद्धयसिद्धयोस्समत्वमुपेक्ष्य तदन्तर्भूतविजयादिसिद्धयसिद्धिसमत्ववचनस्यायुक्तत्वात् । प्रधान-
फलसिद्धयसिद्धिसमत्वस्येतः प्रागनुक्तत्वाच्च । सुखदुःखे समे कृत्वेति श्लोके जयापजयसमत्वस्यो-
क्तत्वाच्च ॥४८॥

दूरेणेति । हे धनंजय ! बुद्धियोगात्कर्म दूरेणावरं हि- बुद्धौ शरणमन्विच्छ । फलहेतवः कृपणा
भवन्तीति शेषः । बुद्धिना व्यवसायात्मकबुद्धिना योगो यस्य तद्बुद्धियोगं तस्माद्बुद्धियोगात् ।
फलितमाह—समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मण इति, जन्ममरणादिहेतुत्वादिति । फलार्थिना क्रियमाणस्य
कर्मण इति भावः । स्वर्गादिफलानुभवार्थं जन्म, तत्सुकृतक्षयानन्तरं मरणं चेति बोध्यम् । आदिशब्दा-
स्तुखदुःखादिग्रहणम् । परिपाकजा परिणामजाता- फलभूतेति यावत् । साङ्ख्ये बुद्धौ- साङ्ख्यविषयायां
बुद्धावित्यर्थः । परमार्थज्ञानमेव शरणमभयप्राप्तिकारणं यस्य स परमार्थज्ञानशरणः । फलहेतवस्सन्तः
अवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा इत्यन्वयः । फलहेतव इत्यनेनार्थसिद्धस्यैव वचनमवरं कर्म कुर्वाणा इति
कर्मफलतृष्णाशालित्वरूपफलहेतुत्ववन्तो ह्यवरं कर्म कुर्वन्ति । कर्मण एकस्यैवोत्कर्षापकर्षौ तत्कर्तृबुद्धि-
गतफलासङ्गतसङ्गप्रयुक्तावेव न तु स्वाभाविकाविति बोध्यम् । एतेनाविवेकिकामिजनसमाश्रयात्कर्मणा-
मेवापकर्षो जात इति तन्निन्दा सूच्यते । फलहेतूनां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—यो वेति । हे गार्गि
यो वा पुंस्यः एतदक्षरमविनाशि- ब्रूषेति यावत् । अविदित्वा अस्माल्लोकान्मनुष्यलोकात्प्रैति मनुष्य-
लोकं विहाय स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति- स्वकृतफलसङ्गपूर्वककर्मफलानुभवार्थं भूरादिलोकान् प्राप्नोतीत्यर्थः ।

फलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जस्मनो हेतुर्भवेत्- यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते तव सङ्गोस्त्वकर्मणि अकरणे प्रीतिर्माभूत् ॥४७॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय !

सिद्धयसिद्धयोस्समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

यदि फलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते—योगस्थ इति । योगस्थस्सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वराराधनार्थम् । तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ! फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिलक्षणासिद्धिस्तद्विपर्ययजा तर्हि दुःखरूपेण कर्मणा किमिति शङ्कायामाह—मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणीति । कर्मशब्दस्य क्रियायां यज्ञादिकर्मणि च प्रसिद्धत्वादाह—अकर्मणि अकरणे इति- कर्मणामकरणे इत्यर्थः । फलमनभिसन्धाय तस्यां कर्मण्येव कर्तव्यानि, नतु सन्यासस्तत्र तवानधिकारादिति श्लोकस्य फलितार्थः ।

यत्तु रामानुजः—फलस्य च क्षुत्तिवृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयमिति, तत्तुच्छम्—भोजनादिकर्मणामकर्मत्वात्, क्षुत्तिवृत्त्यादेश्चाफलत्वात्- न हि केनचिच्छास्त्रेण कश्चिद्भोजनादिकर्मण्यधिक्रियते- येन भोजनादिकर्मण्येव तवाधिकार इत्युच्येत । नक्तभोजनोपवासपारणादिकं तु नित्यनैमित्तिकादिकर्माङ्गमेवेति न तत्र पृथग्विधिः । किं च यदि क्षुत्तिवृत्त्यादिः फलं स्यात्कथं तत्सङ्गो भोक्तुर्न भवेत्- यज्ञादिकर्मणस्स्वर्गादिफलं तु कालान्तरभावीति तत्सङ्गस्त्यक्तुं शक्यः पुंसा । अपि च फलमनभिसन्धाय यज्ञादीनि क्रियन्तानाम, क्षुत्तिवृत्तिमनभिसन्धाय कथं क्षुधितो भोजने प्रवर्तत । अन्यथा अक्षुधितस्यापि भोजने प्रवृत्तिस्स्यात् । यत्तु क्षुत्तिपासादेः प्राणधर्मत्वानुसन्धानं भोजनादेश्च शरीरधर्मत्वानुसन्धानं सा ज्ञाननिष्ठैव- अविक्रियात्मदर्शनहेतुत्वात् । तथा कर्मफलयोर्हेतुर्माभूरिति च रामानुजोक्तमसत्- कर्मण्येवाधिकार इति कर्महेतुत्वस्योक्तत्वात् ।

यच्चोक्तम्—वेदान्तदेशिकेन कर्तृत्वानभिसन्धानमेव कर्माहेतुत्वमिति, तच्चायुक्तम्—कर्तृत्वानभिसन्धानस्य फलाहेतुत्वात्- यः कर्ताहमिति मन्यते स एव हि फलमभिसन्धते- कर्माहेतुत्वे तु कर्मैव न स्यात्- यथा फलाहेतुत्वे फलस्य स्वरूपानिष्पत्तिः, तथा कर्माहेतुत्वे किमिति कर्मणः स्वरूपानिष्पत्तिर्न भवेत् ॥४७॥

योगस्थ इति । हे धनंजय सङ्गं त्यक्त्वा सिद्धयसिद्धयोस्समो भूत्वा योगस्थस्सन् कर्माणि कुरु इत्यन्वयः । फलप्रयुक्तेनेति । फलमभिसन्धिमत्यर्थः । अथवा प्रयुक्तं प्रयोग इति भावे कः- प्रसङ्ग इति यावत् । पुंसेति शेषः । फलप्रसङ्गेन कर्म न कर्तव्यं, फलमभिसन्धाय कर्म न कुर्याद्विवेकीत्यर्थः । इति शङ्कायामिति शेषः । उच्यते भगवतेति शेषः । कर्माणि कुर्वित्यत्र किमर्थमित्याशङ्कां पूरयति—केवलमीश्वराराधनार्थमिति । तत्रापीश्वराराधनत्वेपीत्यर्थः । ईश्वरप्रीतावपि स्पृहा न कार्येत्यर्थः । ईश्वरप्रीत्याशाया अपि सिद्धयसिद्धिशङ्कादिना चित्तचाञ्चल्यहेतुत्वादिति भावः । तद्विपर्ययजेति । तच्छब्देन चित्तशुद्धिः परामृश्यते । चित्तशुद्धेर्विपर्ययश्च चित्ताशुद्धिः तस्माज्जायत इति तज्ज्ञान-

परित्यज्य मनीषिणः ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धो जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्तास्सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्ति । अनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथवा बुद्धियोगाद्भजनं जयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः दर्शिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥५१॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

बुद्धियुक्ताः पुरुषाः कर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणस्सन्तः जन्मबन्धविनिर्मुक्ता अनामयं पदं गच्छन्तीत्यन्वयः । ज्ञानिनो भूत्वेति चित्तशुद्धिद्वारा आत्मज्ञाननिष्ठां प्रपद्येत्यर्थः । गच्छन्तीति वर्तमाननिर्देशादाह—जीवन्त एवेति । अन्यथा हि गमिष्यन्तीति वक्तव्यं स्यात् । 'तद्विष्णोः परमं पद'मिति श्रुतेराह—विष्णोरिति । किं तत्पदमत आह—मोक्षाख्यमिति । सच्चिदानन्दलक्षणं स्वरूपमित्यर्थः । आत्मन्यनात्माध्यासहेतोरविद्याया अहं ब्रमेति विद्यया तेजसा तिमिरस्येव नाशे सति सच्चिदानन्दब्रह्मात्मसाक्षात्कारो जायते स एव मोक्ष इत्युच्यते । सच जीवद्दशायामेव सुलभः—शम-दमादिसंस्तुतमनस्साध्यत्वाद्विधायाः, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति विद्याया अव्यवहितफलत्वाच्च मोक्षस्य । नच विदेहकैवल्यस्य मोक्षस्य कथं जीवद्दशायां लाभ इति वाच्यं, आत्मनस्सर्वदापि विदेहत्वात् निष्कलं निष्क्रियं शान्तमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादिश्रुतेः सदेहत्वस्य चाविद्यासिद्धत्वात् । विद्यया आत्मनि सदेहत्वभ्रान्तिमात्रस्यैव निवर्त्यत्वात् । रज्जुसर्पभ्रान्तेराप्तोपदेशनिवर्त्यत्ववत् । तस्मादविक्रिये आत्मनि स्वयम्प्रभे कालत्रयेऽपि बन्धतद्धेतुसङ्गभावात्सिद्धा जीवन्मुक्तिरात्मज्ञस्य ।

ननु सुकृतदुष्कृते जहाति- अनामयं पदं गच्छन्तीति साक्षाद्ज्ञानफलस्य सुकृतदुष्कृतप्रहाणस्य परमपदप्राप्तेश्च प्रोक्तत्वान्नात्र कर्मयोगप्रसङ्गमतीवोचितमित्यत आह—अथ वेति । अयं च श्लोकानामर्थः । हे धनञ्जय बुद्धियोगाद्ज्ञानयोगात्साङ्ख्ययोगादित्यर्थः । कर्म कर्मयोगः दूरेणावरं हि । तस्माद्बुद्धौ साङ्ख्ये शरणमन्विच्छ- कर्मफलहेतुदस्त्वतीव कृपणाः कर्मयोगनिष्ठास्तु नातीव कृपणाः- अफलहेतुत्वादित्यर्थः । बुद्धियुक्तः साङ्ख्यबुद्धियुक्त इह उभे सुकृतदुष्कृते जहाति- 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूये'ति श्रुतेः । तस्मात्त्वं योगाय साङ्ख्यबुद्धिजनककर्मयोगाय तावद्युज्यस्व, योगः कर्मसु कौशलमित्यनतिरिक्तार्थम् । बुद्धियुक्तास्साङ्ख्यज्ञानयुक्ता मनीषिणो विद्वांसः कर्मजं फलं त्यक्त्वा- कर्मत्यागद्वारा तत्फल-त्यागं कृत्वेत्यर्थः । जन्मबन्धविनिर्मुक्तास्सन्तः अनामयं पदं गच्छन्तीत्यनतिरिक्तार्थम् । परमार्थदर्शनं परतत्त्वज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्सा परमार्थदर्शनलक्षणा कर्मयोगजा सत्त्वशुद्धिः तज्जा कर्मयोगजसत्त्व-शुद्धिजा बुद्धिः- साङ्ख्यबुद्धिरित्यर्थः । दर्शिता भगवतेति शेषः । तत्र हेतुमाह—साक्षादिति । कर्मयोगस्य परम्परया सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वमस्ति, नतु साक्षात् ज्ञानयोगस्य तु साक्षात्तदस्तीति कृत्वा अकृतश्लोकेषु साक्षात्तद्धेतुत्वश्रवणात्साक्षात्तद्धेतुत्वान् साङ्ख्ययोग एवेहाप्युक्त इति ज्ञेयमिति भावः ॥५१॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

समत्वबुद्धियुक्तस्सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धियुक्तः कर्मणि समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः—जहाति परित्यजति—इहास्मिन् लोके—उभे सुकृत-दुष्कृते पुण्यपापे—सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण—तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व—योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्मख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयसिद्धयोस्समत्वबुद्धिः—ईश्वरार्पित-चेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावः, तद्धि कौशलं यत् बन्धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावाच्चित्कर्तव्यन्ते, तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥५०॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा भनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

यस्मात्—कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन सम्बन्धः । इष्टानिष्टदेह-प्राप्तिः—कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः हि यस्मात्—फलं त्यक्त्वा सोऽपि विद्वान् पुरुषः कृपणदोषोच्यः । अस्माल्लोकादिति ह्यल्लोके पञ्चमी । यद्वा अस्माल्लोकादेहा-त्यैस्युत्क्रामति—म्रियत इति यावत् । तत्त्वविद उत्क्रान्त्यभावादिति भावः ।

यस्तु रामानुजः—बुद्धियोगादित्यस्य बुद्धियोगयुक्तात्कर्मण इत्यर्थमाह—अत्रोपपत्तिमाह जह-लक्षणयेति वेदान्तदेशिकश्च यत्, तदुभयं तुच्छम्—लक्षणाश्रयणस्य दुष्टत्वात्—बुद्धियुक्तादित्यनेनै-वेष्टसिद्धौ बुद्धियोगयुक्तादित्यस्यानर्थक्याच्च ।

बुद्धीति । बुद्धियुक्तः पुरुष इह उभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्यन्वयः । कर्मणि समत्वं नाम कर्मजन्यसिद्धयसिद्धयोस्समत्वं—तस्यैव प्रकृतत्वात् । अथवा फलपरित्यागान्नित्येषु नैमित्तिकेषु काम्येषु च कर्मसु समत्वबुद्धिः—सर्वेषामपि सत्त्वशुद्धिरूपैकफलकत्वेन समत्वात् ।

ननु 'तद्धिद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्या आत्मविद एव पुण्यपाप-परित्यागश्रवणात्कथं कर्मयोगिनः पुण्यपापविधूननमत आह—सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणेति । सत्त्व-शुद्ध्या यदज्ञानं तत्प्राप्तिद्वारेण—सत्त्वशुद्धिपूर्वकज्ञानप्राप्तिद्वारेणेत्यर्थः । कर्मयोगात्सत्त्वशुद्धिस्ततो ज्ञान-प्राप्तिस्तथा सुकृतदुष्कृतपरित्याग इति भावः । स्वभावादिति बन्धकस्वरूपास्वभावादित्यर्थः ।

यस्तु रामानुजः—बुद्धियोगयुक्त इति । योगो बुद्धियोगः कौशलमतिसामर्थ्यमतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—बुद्धिशब्दाद्बुद्धियोगरूपार्थालाभात् प्रकृतयोगस्य कर्मयोगत्वेन बुद्धियोग-शब्दवाच्यत्वाभावात्—बुद्धियोगो हि ज्ञानयोगः बुद्धेर्ज्ञानपर्यायत्वात् । नच बुद्धियोगादिति पूर्व-श्लोकादत्र बुद्धेर्बुद्धियोगार्थबोधकत्वमिति वाच्यं, तत्रापि बुद्धियुक्तादित्येवार्थस्य सिद्धान्तितत्वात् । योगः कौशलमिति पदद्वयस्य स्वारसिकं सामानाधिकरण्यं भजयित्वा कौशलसाध्य इति लक्षणिकार्थस्वीकार-स्याप्रमाणत्वाच्च ॥५०॥

समाधौ समाधीयतेस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । साप्यचला तत्रापि विकल्प-
वर्जितेत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं- तदा तस्मिन् काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं
प्राप्स्यसि ॥५३॥

मनात्मेति विवेकरूपं ज्ञानम् । यावदर्थमाह—समाधिमिति । चित्तसमाधानमित्यर्थः । निर्विकल्प-
समाधिमिति यावत् । सुषुप्ताविव लयरहितं जाग्रत्स्वप्नयोरिव विक्षेपरहितमहं ब्रह्मेत्याकारकवृत्तिशून्यं
च सदन्तःकरणं यत्केवलमात्मस्वरूपानुसन्धानपरं वर्तते तदेव निर्विकल्पसमाधिरिति फलितार्थः । यदा
स्वस्यान्तःकरणं निर्विकल्पं निर्विशेषं च सदात्मनि स्थिरं वर्तते तदा निर्विकल्पसमाधिशाल्यहमिति
ज्ञातव्यं त्वयेति श्लोकनिष्कृष्टार्थः । निर्विकल्पसमाधावात्मस्वरूपसाक्षात्कारेति अयमात्मा इदमनात्मेति
विवेकस्फुटत्वेन भवति पुंस इति भावः । एतेन ज्ञानयोगस्य समाधिरेव पराकाष्ठेति सूचितम् । नच
यमन्निद्रमाद्यष्टाङ्गलक्षणयोगस्यैव समाधिः परा काष्ठेति वाच्यं, मनस्संयमसाध्यस्य समाधेः साङ्ख्ययोगयो-
रुभयोरपि परमावधित्वात् । मनस्संयमस्तु केषाञ्चित्प्राणायामादियोगसाध्यः, केषाञ्चिदात्मानात्मविवेचन-
रूपसाङ्ख्यसाध्य इति विवेकः । अतः 'एवैकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्य'तीति वक्ष्यति
भगवान् ।

ननु समाधावचला बुद्धिः स्थास्यतीत्यनेनैव निर्विकल्पसमाधिरुक्तः- पुनः समाधिं प्राप्स्यसीति
वचनं त्वयुक्तं- समाधिमतस्समाधिप्राप्तिरिति पौनरुक्त्यादिदोषादिति चेदत एव श्लोकनिष्कृष्टार्थस्तथोक्तो
मया । यद्वा- कर्मयोगजा सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ निर्विकल्पसमाधिलाभः, ततश्चात्मानात्मविवेकलक्षण-
ज्ञानयोगात्मकसमाधिलाभ इति विवेकः । सत्त्वशुद्धिप्रति कर्मानुष्ठानबध्मनियमादयोपि हेतव एवेति
कृत्वा निर्विकल्पसमाधेर्योगपरमावधित्वञ्चोच्यत इति बोध्यम् । एतेन सर्वेपि योगा ज्ञानयोगसंसाधका
एव, ननु तत्साध्यः कश्चन योगोस्तीति ज्ञानयोगस्य सर्वयोगाधिकत्वं सूचितम् ।

यद्यपि ज्ञानयोगस्य परा काष्ठा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः निर्विकल्पसमाधिश्च स एवेति नोभयोर्भेदः,
तथापि निर्विकल्पसमाधावात्मानुभवं कुर्वन्तोपि योगिनः न तमात्मानं ब्रह्माभिन्नं विदुरिति हेतोर्निर्वि-
कल्पसमाधेर्योगसाध्यात् ज्ञानयोगस्योत्कर्ष उक्तः । येन केनापि योगाद्युपायेन यदा त्वान्तःकरणस्य निर्वि-
कल्पसमाधिलाभः, तदैव तव अयमात्मा इदमनात्मेति विवेको जायते- निर्विकल्पसमाधावात्मस्वरूप-
साक्षात्कारस्य जातत्वादिति श्लोकस्य तात्पर्यम् । नचैवं निर्विकल्पसमाधिनैवालं- तत एवात्मस्वरूप-
साक्षात्कारलाभात्- सच समाधिः प्राणायामादिसाध्य इति कोर्थो ज्ञानयोगेनेति वाच्यं, सच्चिदानन्द-
लक्षणस्सर्वान्तरस्वयम्प्रभ आत्मेति ज्ञाने सत्येव निर्विकल्पसमाध्यनुभूतवस्तुनि ब्रह्मात्मज्ञानं स्यात्पुंसः न
त्वन्यथेति ज्ञानयोगस्यावश्यकत्वात् । नहि सौषुप्तिक आत्मानन्दानुभवो मोक्षाय भवति पुंसां- अयमात्मेति
ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् इति । अथवा विक्षेपो विपर्ययः विकल्पस्संशय इत्यर्थोनात्र श्लोके पूर्ववाक्येन
निर्विकल्पसमाधिरभिधीयत इति न कोपि दोष इति बोध्यम् । नायमात्मेति अयमात्मा, वा नवेति च
विक्षेपविकल्परहिता सती यदा ते बुद्धिरात्मनि स्थिरा स्वास्यत्ययमेवात्मेति तदा त्वं योगमवाप्स्यसीति

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यत इत्युच्यते—यदेति । यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं- येनात्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्त्यते तच्च बुद्धिर्व्यतितरिप्यति व्यतिक्रमिष्यति— शुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले- गन्तासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च- तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिभातीत्यभिप्रायः ॥५२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगं प्राप्स्य- सीति तच्छृणु—श्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना- श्रुतिविप्रतिपन्नासती ते तव बुद्धि- र्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति, निश्चला विक्षेपरूपचलनवर्जितासती

यदेति । यदा ते बुद्धिः मोहकलिलं व्यतितरिप्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदं गन्तासि । कालुष्यमेव कार्यद्वारा दर्शयति—येनेति । आत्मानात्मविवेकरूपो बोधो ज्ञानं तं कलुषीकृत्य अपहृत्य विषयं शब्दादिकंप्रति अन्तःकरणं येन प्रवर्त्यते तत्कालुष्यमित्यन्वयः । विवेकजलकलुषीकरणादविवे- कस्य रजस इव कलिलशब्दव्यवहार इति भावः ।

श्रुतेन किं श्रोतव्येन किमिति श्रुतश्रोतव्यविषयं निर्वेदं प्राप्यसीत्यर्थः । श्रुतं श्रोतव्येवेत्यात्म- नोन्यत्सर्वं धर्मशास्त्रादिकमित्यर्थः । आत्मनस्तु यावत्साक्षात्कारं सर्वदापि श्रोतव्यत्वाच्च तत्र निर्वेद उचितः- 'आत्मा धारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इति श्रुतेः, 'आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये'ति स्मृतेश्च ॥५२॥

श्रुतीति श्लोकमवतारयति—मोहेति । आत्मानात्मविवेकाच्छादकस्य मोहकलिलस्यात्यये नाशोसति आत्मानात्मविवेकरूपा प्रज्ञा लभ्यते पुंसा । तद्वदश्व पुरुषः कर्मयोगजं परमार्थयोगं साङ्ख्ययोग- रूपं फलं कदा प्राप्स्यसीत्येतदहं वच्मि तत्त्वं शृणु- श्रुतिविप्रतिपन्ना ते बुद्धिः यदा निश्चलासती समाधावचलासती स्थास्यति तदा योगमवाप्स्यसीत्यन्वयः । अनेकेषां साध्यानां साधनानां सम्बन्धानां च प्रकाशनं याभिस्ताभिः श्रुतिभिः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैश्श्रवणैः प्रवृत्तिनिवृत्ती लक्षणं स्वरूपं येषान्तैः तथोक्तैर्वेदैः हेतुभिः विप्रतिपन्ना विप्रतिपत्तिं प्राप्ता नानाप्रतिपन्ना बहुमेदं प्राप्तेत्यर्थः । प्रवृत्तिनिवृत्ति- धर्मप्रतिपादकवेदश्रवणात् किं कर्म कुर्या ? किंवा प्रव्रजेयम् ? किंवा वनं विशेषम् ? कर्मस्वपि किं काम्यानि कुर्यामथवा नित्यानीत्येवं बहुविधविकल्पान् प्राप्तेति भावः ।

निश्चलाचल्यदयोः पौनरुक्त्यं वारयति—विक्षेपेति । विक्षेपो बुद्धेरात्मस्वरूपाल्पच्युतिः- विषयचिन्तेति यावत् । तत्तापीत्यात्मन्यपीत्यर्थः । विकल्पो बुद्धिवृत्तिः विवेकप्रज्ञां अयमात्मा इद-

प्रजहातीत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते, सर्वत्रैव
ह्याध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते- यत्तसाध्यत्वात् । यानि
यत्तसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि ।

श्रीभगवानुवाच— प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ! मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति- यदा यस्मिन्काले- कामान्
इच्छाविशेषान्- सर्वान् समस्तान्- हेपार्थ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान्- सर्वकामपरित्यागे
तुष्टिकारणाभावात्- शरीरधारणनिमित्तविशेषे च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्येतेत्यत

प्रजहातीति श्लोकमवतारयति—प्रजहातीति । आ अध्यायपरिसमाप्तेरिति छेदः । समाप्ते
त्वाध्यायपरिसमाप्तीति स्यात्- यावदध्यायपरिसमाप्तीत्यर्थः । साधनं चेति । ननु लक्षणस्यैव पृष्टवा-
त्किमिति साधनोपदेश इत्यत आह—सर्वत्रेति । अध्यात्मशास्त्रे वेदान्तशास्त्रे कृतार्थः स्थितप्रज्ञः—
तस्यैव कृतकृत्यत्वात् । कृतकृत्यस्य यानि लक्षणानि तान्येव कृतकृत्यत्वस्य साधनानीत्युपदिश्यन्ते
उच्यन्ते । तत्र हेतुमाह—यत्तसाध्यत्वादिति । कृतार्थे पुरुषे वर्तमानानि यानि कृतार्थत्वसूचकानि
चिह्नानि कामपरित्यागात्मतुष्टिसुखत्वभावादीनि तान्येव कृतार्थत्वसाधकानि । मनस्संयमरूपयत्तसाध्यत्वा-
त्तेषामित्यर्थः ।

ननु साधनलक्षणयोरेकत्वमयुक्तम्—साधनसाध्यत्वाल्लक्षणानामिति चेत्सत्यमन्यत्र तथैव । इह तु
साधनलक्षणयोरैक्यमेव- कामप्रहाणादिभिस्साधनैः कृतार्थत्वसिद्धेः, कृतार्थे पुंसि कामप्रहाणादीनां लक्ष-
णत्वाच्च । लक्षयन्तीति लक्षणानि, साधयन्तीति साधनानीति निरुक्तेः यान्येव कृतार्थत्वं लक्षयन्ति तान्येव
तत्साधयन्ति । कथमन्यथा कृतार्थत्वासाधकानां कृतार्थत्वलक्षकत्वं स्यात्, साधनेन हि साध्यं लक्ष्यते
धूमेन वह्निवत्, साध्यं चात्र कृतार्थत्वं तल्लक्षकत्वं चास्ति तत्साधनस्य । तस्मात्साधनत्वलक्षकत्वयोरैक्या-
त्साधनलक्षणयोरैक्यमिति भावः । यानि लक्षणानि तानि साधनानीत्येतदेव द्रढयितुमाह—यानि
साधनानि तान्येव लक्षणानीति ॥

हेपार्थ यदा पुरुष इति शेषः । मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति आत्मन्येवात्मना तुष्टश्च
भवति, तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते । सर्वकामेति । सति पुत्रादिविषयकामे तत्सिद्ध्या पुंसस्तुष्टिस्स्या-
त्सुतरां कामाभावेतु तुष्टिरेव न स्यात्- तुष्टिकारणस्य कामितार्थलभरूपस्याभावादित्यर्थः । किञ्च सर्व-
कामपरित्यागाद्भोजनकामस्यापि परित्यागः प्राप्तः, सति च तस्मिन् भोजनकामत्यागे भोजनाभावाद्धिदुष
आकस्मिकं बलात्कारमरणं स्यात्तच्चायुक्तं- दोषावहत्वात् । अथैतद्व्याच्छरीरधारणनिमित्तभोजनादि-
कामविशेषोऽस्त्वित्यत आह—शरीरेति । उन्मादं प्राप्त उन्मत्तः मदिरापानादिना मत्तः प्रमत्तः- उन्म-
त्तवत्प्रमत्तवत्त्वैत्यर्थः । प्रवृत्तिरिति भोजनादिमात्रे इति भावः । यथा उन्मत्तः कमपि पुरुषार्थं न
वाञ्छति न तस्मै कृते परन्तु- क्षुत्तृड्भ्यामर्दितस्तदपनोदाय यत्किमपि निन्दिनमन्नं जलं च भुङ्क्ते तद्व-

अर्जुनः- स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव !

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥५४॥

प्रश्नवीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिता अहमस्मि परब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः- तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं- कथमसौ परैर्भाष्यते- समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य । हेकेशव स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत- किमासीत्- ब्रजेत किम् ! आसनं ब्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते- योद्धादित एव सन्न्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगेन निष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्मयोगेन तयोः ॥५४॥

भावः । योगमात्मसाक्षात्कारमिति मधुसूदनः । यत्तु समाधौ मनसि बुद्धिः स्थास्यतीति रामानुजः, तदसत्—मनोबुद्धयोरुभयोरेकतत्त्वत्वेनाधाराधेयभावायोगात्- एकमेव ह्यन्तःकरणं सङ्कल्पविकल्परूपं मन इति निश्चयरूपं बुद्धिरिति चोच्यते । विप्रतिपत्तेत्यस्य विशेषतः प्रतिपत्तेत्यर्थोपि तदुक्तोऽयुक्तः—विप्रतिपत्तिशब्दस्य विरुद्धप्रतिपत्त्यर्थकत्वेन विप्रतिपत्तशब्दस्यापि तादृशार्थबोधस्यैवौचित्यात्, अप्रसिद्धार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ॥५३॥

स्थितप्रज्ञस्येति श्लोकमवतारयति—प्रश्नवीजमिति । समाधौ बुद्धिरचला स्थास्यति योगमवाप्स्यसीति वाक्यश्रवणात्प्रष्टुमवकाशो जात इत्यर्थः । तदेवाह—लब्धसमाधिप्रज्ञस्येति । लब्धे समाधिप्रज्ञे निर्विकल्पसमाधिविवेकौ येन तस्य बोद्धुं ज्ञातुमिच्छा बुभुत्सा- प्रतिष्ठितेति दृढेत्यर्थः । प्रज्ञाया आकारमाह—अहमिति । अहं परब्रह्मास्मीत्यन्वयः । प्रज्ञा बुद्धिवृत्तिरूपं ज्ञानम् । समाधौ आत्मनि निर्विकल्पसमाधाविति वा । किं प्रभाषेतेत्यनेन पौनरुक्त्यादाह—परैर्भाष्यत इति । स्थितप्रज्ञोयमित्यन्यैः कथमुच्यत इत्यर्थः । किं प्रभाषेतेत्यादौ किंशब्दानां कथमित्यर्थो ज्ञेयः- कथं प्रभाषेत, कथमासीत्, कथं ब्रजेतेति ।

ननु स्थितप्रज्ञस्य भाषणादिकमसम्भवि- ब्रह्मात्मनिष्ठत्वादिति किमर्जुनप्रश्नाशय इत्यत आह—स्थितप्रज्ञस्येति । भाषणादिकं किरूपमिति तल्लक्षणं पृच्छ्यत इत्यर्थः । अर्जुनेनेति शेषः । कोसौ स्थितप्रज्ञोऽत आह—योहीति । हिः प्रसिद्धौ त्वर्थेवा॥१॥ आदितो ब्रह्मचर्यादेव कर्माणि सन्न्यस्य निष्ठायामात्मदर्शननिष्ठायां यश्च कर्मयोगेन क्रमाद्ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्त इत्यन्वयः । तयोः स्थितप्रज्ञशब्द-वाच्यबोद्धयोरपि लक्षणं पृच्छ्यत इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्येत्येकवचननिर्देशेन ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यनन्तरमुभयोर्भेदाभावः सूचितः । सन्न्यासद्वारा कर्मयोगद्वारा वा निर्विकल्पकसमाधिं लब्ध्वा योहं ब्रह्मास्मीति दृढां प्रज्ञां प्राप स स्थितप्रज्ञ इति परमार्थः । कीदृशं पुरुषं लोकाः स्थितप्रज्ञं मन्यन्ते, कीदृशश्च स्वयं स्थितप्रज्ञमात्मानं मन्यते, स्थितप्रज्ञस्य मनोव्यापारः कीदृशः, कायव्यापारश्च कीदृशः, वाग्व्यापारश्च कीदृशः इति स्थितप्रज्ञलक्षणं पप्रच्छार्जुन इति पर्यवसन्नार्थः । अत्र स्थितप्रज्ञस्य को वाचकशब्द इति का भाषेत्यस्यार्थमाह- रामानुजः, तन्मन्दम्—स्थितप्रज्ञशब्दस्यैव तद्वाचकत्वेन वाचकान्तरप्रश्नानर्थक्यात्॥

त्वेन- 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापिच- 'सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।' इत्यादीनि प्रतिपादयिष्यति ।

ननु च- 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरे'दित्यादौ कर्तव्यकर्मसन्न्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति, लोके च कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणेति प्राप्तमत आह—नच सन्न्यसनादेवेति । नापि सन्न्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्तादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥४॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसन्न्यासमात्तादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकांक्षायामाह—नेति । नहि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित् लोक आत्मलोकस्तस्य वेदनं ज्ञानं तदुपायत्वेन विविदिषन्ति वेत्तुमिच्छन्ति । आदिपदात् दानेन तस्माज्जाशकेनेति संग्रहः । तमेतमिति । वेदः ज्ञानयोगमुपेयमिति कर्मयोग उपाय इत्युवाच वेदवदयज्ञदानतपोभिः कर्मभिर्विविदिषा जायत इत्युक्तत्वादिति भावः । सन्न्यासस्त्विति । हेमहाबाहो सन्न्यासस्तु अयोगतः कर्मयोगं विना आप्तुं दुःखमशक्य इत्यर्थः ।

अभयमिति । 'भूताभयप्रदानस्य कलां नाहन्ति षोडशी'मिति शास्त्रात्सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वेत्युक्तम् । लोकेचेति । कर्मरहितस्य कर्मानाचरणप्रयुक्तत्वादिति भावः । अतश्चेति । कर्मरहितस्य कर्मसन्न्यासपूर्वकत्वादित्यर्थः । नैष्कर्म्यार्थिन इति । दारिद्र्यार्थिनः कृष्याधारम्भ इव नैष्कर्म्यार्थिनः कर्मारम्भो उपहास्यास्पद इति भावः । प्राप्तमिति । पूर्वपक्षः प्राप्त इत्यर्थः । अत आदेत्युत्तरपक्षमिति शेषः । एवकारार्थमाह—केवलाद्ज्ञानरहितादिति ।

अयं भावः—ज्ञानसहितात्कर्मसन्न्यासान्नैष्कर्म्यं प्राप्यते पुंसां, तस्तु ज्ञानं सत्त्वशुद्धिद्वारा कर्मयोगसाध्यम् । तस्मात्कर्मणामारम्भादेव सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानसहितं कर्मसन्न्यासं कृतदतो नैष्कर्म्यप्राप्तिरिति ।

यत्तु रामानुजः—अनारम्भादनुष्कमात्, सन्न्यसनादारब्धस्य मध्ये त्यागादित्यभाषत, तत्तुच्छम्—यदा तु कर्मणामनारम्भान्न सिद्धिरित्युक्तं तदैव प्रारब्धकर्मसन्न्यासान्न सिद्धिरिति सिद्धमेवेति पुनस्तत्क्षणस्य व्यर्थत्वात् । न ह्यप्राप्तस्य कर्मणः फलहेतुत्वं कोपि शङ्कते- असमाप्तकृष्यादेः फलहेतुत्वादक्षिणात् । किंच सन्न्यसनादेवेत्येवकारश्चास्मिन्मते व्यर्थः ॥४॥

नहीति । हि कश्चित् क्षणमपि जातु अकर्मकृत्सन् न तिष्ठतीत्यन्वयः । सर्व इत्यनेन ज्ञान्य-

मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमानसमर्जुनं कर्म नारम इत्येवं मन्वानमालक्ष्याह भगवान्- न कर्मणामनारम्भादिति । अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्पर-विरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्म-निष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण । ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपाय-लब्धात्मिकासती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षयेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह श्रीभगवान्—
न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

नेति । न कर्मणां क्रियाणां यथादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितानामुपात्त-दुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां—‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनी’ति स्मरणात् अनारम्भादननुष्ठानात्, नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रि-यात्मस्वरूपेणावस्थानमिति यावत् । पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः । न कर्मणामनारम्भा-न्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुत इति वचनात् तद्विपर्ययात्तेषामेवानारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते ।

कस्मात्पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति, उच्यते—नैष्कर्म्योपाय-त्वात्कर्मरम्भस्य । न ह्युपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिरस्ति- कर्मयोगोपायत्वस्य नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत्प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेदस्य वेदनोपाय-

नेति श्लोकमवतारयति—मां चेति । चस्त्वर्थः । प्रियं भक्तमपि मामिति वा । नारमे नोप-क्रमे- न कुर्वे इति यावत् । मन्वानं मन्यमानं निश्चित्वन्तमिति यावत् । कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका कर्मनिष्ठा कर्मयोगः सैवोपायः साधनं तेन लब्ध आत्मा स्वरूपं यस्यास्सा तथोक्ता । स्वातन्त्र्येणेति पदं स्वयमेव व्याकरोति—अन्यानपेक्षयेति । तत्कारणत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणत्वेन ।

ज्ञानमिति । पुंसां पापस्य कर्मणः क्षयाद्ज्ञानमुत्पद्यते । कथमुत्पद्यते अत आह—यथेति । आदर्शतलप्रख्ये दर्पणवदतिस्वच्छे इत्यर्थः । आत्मनि मनसि आत्मानं सच्चिदानन्दं ब्रह्म यथा पश्यति, तथा ज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः । यथा निर्मले आदर्शतले पुरुषः स्वप्रतिबिम्बं पश्यति, तथा निष्पापे मनसि पुरुष आत्मानं पश्यतीति परमार्थः । इह जन्मनि जन्मान्तरेवानुष्ठितैर्निष्कामकर्मभिर्दुरितक्षयः, दुरित-क्षयात्सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धेर्ज्ञानोत्पत्तिः, ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरिति क्रमः । अत्र केषाञ्चिच्छ्रुक्त्वाम-देवादीनां विनैव कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठादर्शनाज्जन्मान्तर इत्युक्तम् । यथा ऐहिकसम्पदा जन्मान्तरीयशिव-पूजाऽनुमीयते, यथा वा क्षयरोगादिना ब्रह्महत्यादीनि जन्मान्तरीयपापानि अनुमीयन्ते तद्वदिति भावः । कारणं विना कार्यासिद्धेरिति । ज्ञानमात्मानात्मविवेकः । ज्ञाननिष्ठा त्वात्मसाक्षात्कारः ।

उपेयं साध्यम् । कर्मयोगोपायत्वस्य कर्मयोग उपायो यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्य नैष्कर्म्यं लक्षणं स्वरूपं यस्य तस्य नैष्कर्म्यलक्षणस्येति ज्ञानयोगविशेषणम् । वेदस्य ज्ञेयस्यात्मलोकस्य आत्मैव